

УДК 82.09(477)

Жанна Янковська
доктор філологічних наук, професор кафедри
культурології та філософії
Національного університету
«Острозька академія», м. Острог, Україна

П. КУЛІШ ЯК ЛІТЕРАТУРНИЙ КРИТИК: НА СТОРОЖІ РІДНОГО СЛОВА ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Анотація: *Постать Пантелеймона Олександровича Куліша у нашій культурі є надзвичайно помітною та визначальною. Усі його твори й праці ще на сьогодні не видані. Не одне покоління науковців займалося і продовжує студіювати його творчу й інтелектуальну спадщину. У кожен період розвитку української гуманітаристики ці дослідження поглиблюються у зв'язку із застосуванням нових методів та підходів.*

Більш пильного та прискіпливого погляду потребують літературно-критичні праці письменника. Вони більше вивчалися вченими з погляду оцінки творчості того чи іншого письменника або літературного періоду чи напряму. Але, варто звернути увагу на те, що водночас у цих працях П. Куліш неодноразово наголошує на значимості збереження української мови та національної культури. Власне, розглянути окремі літературно-критичні розвідки під таким кутом зору і є основною метою цієї статті.

Ключові слова: *П. Куліш, літературно-критичні праці, українська мова, національна культура.*

Zhanna Yankovska
Doctor of Philological Sciences,
professor at Department of Cultural Studies and Philosophy,
The National University of Ostroh Academy,
Ostroh, Ukraine
zanna.malva@gmail.com

P. KULISH AS LITERARY CRITIC: PROTECTING NATIVE LANGUAGE AND NATIONAL CULTURE

Abstract: *The figure of Panteleimon Kulish is particularly prominent and influential for Ukrainian culture. Today, all his works have not been published yet. Numerous generations of scholars have studied his literary heritage and research practices. These studies have been more and more elaborated with every stage in the Ukrainian humanities development due to the application of new research methods.*

Intersectionality of the writer's literary and research interests determines the approaches to the study of his copious achievements as an author, poet, historian, translator, folklore researcher, literary critic, publisher, and social activist. Since his literary and research works were first published and up to nowadays, they have

been studied by M.Kostomarov, O.Bodianskyi, M.Zerov, V.Petrov, O.Vertii, Ye.Nakhlik, Ya.Harasym, V.Ivashkiv, O.Fedoruk and many other scholars.

Nevertheless, his works devoted to literary criticism require more rigorous scrutiny. They have been studied mainly from the perspective of P.Kulish's evaluation of various works by particular writers. The attention should be drawn to the fact that, in the meantime, he repeatedly emphasized the importance of preserving the Ukrainian language and national culture, its uniqueness and significance. As a matter of fact, the analysis of certain literary criticism studies through this perspective is the main purpose of the article.

Having conducted this study, it is valid to conclude that living in the conditions of imperial censorship, total prohibition of everything related to Ukrainian culture, P.Kulish was always a zealous advocate of the native language, culture, national interests of the Ukrainians. Such views are widely presented in his literary criticism works and serve as the basis for the main analysed material. After all, he proved it by all his life, including his literary works.

Keywords: *P.Kulish, literary criticism works, the Ukrainian language, national culture.*

Постать Пантелеймона Олександровича Куліша в нашій культурній спадщині займає дуже помітне місце і завжди згадується поряд з іменами Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та інших відомих українців, які зробили для України дуже багато й прославили її в усьому світі. П. Куліш був гуманітарієм універсального гатунку, енциклопедичного складу розуму й досягнув вершин наукової діяльності та творчих успіхів своєю надзвичайною працездатністю. Він зробив помітний вклад у мовознавство, фольклористику, етнографію, літературознавство, історію, філософію, був письменником і поетом, перекладачем, знавцем Святого Письма, видавцем та громадським діячем. Саме тому його працями та художніми творами цікавилися українські вчені від часів їх опублікування й до сьогодні, щоразу відкриваючи у них нові смисли.

Інтердисциплінарність творчих та наукових зацікавлень письменника зумовлює відповідно й підходи до вивчення його вельми осяжного доробку. Дослідженням творів і праць П. Куліша займалися М. Костомаров, О. Бодянський, М. Зеров, В. Петров, О. Вертій, Є. Нахлік, Я. Гарасим, В. Івашків, О. Федорук та багато інших учених. І ще не одне покоління науковців відкриватимуть нові сторінки його творчого генія, оскільки

потенціал творів і праць митця невичерпний. Відрадно, що в останні роки розпочато роботу вчених над здійсненням повного видання творів П. Куліша, яке, як передбачається, може сягнути близько 50-ти томів. Уже перевидано його фольклорно-етнографічну збірку «Записки о Южной Руси» та деякі інші твори.

На сьогодні найбільше, мабуть, досліджена його авторська проза, зокрема роман «Чорна рада» та оповідання. У своїх студіях я також аналізувала фольклористичні зацікавлення й прозу П. Куліша під певним кутом зору, що сконцентровано відображено у монографіях «Фольклористична діяльність Пантелеймона Куліша» [11] та «Фольклоризм української романтичної прози» [10]. Проте варто сказати, що більш пильного та прискіпливого погляду потребують його літературно-критичні праці. Вони вивчаються та згадуються в основному з погляду оцінки П. Кулішем творчості того чи іншого письменника або конкретного твору, іноді присвячені виходу окремої книги, приурочені пам'ятній даті. Є окремі спроби розглянути його діяльність як літературного критика в контексті поступування літературознавчої галузі. Але треба звернути увагу на те, що водночас у цих працях П. Куліш неодноразово акцентує на значимості збереження української мови, розвитку української літератури та національної культури, наголошує на її унікальності й значенні – і все це в умовах тотальних заборон усього українського. Власне, розглянути окремі літературно-критичні розвідки під таким кутом зору і є основною *метою* цієї статті.

П. Куліш був видатною особистістю свого часу, інтелігентом, хоча, за спогадами сучасників, мав непростий характер. Він весь час знаходився в пошуку: знаходив, падав, помилявся, знову шукав, намагаючись дійти істини. Але хоч якими неоднозначними були його шукання, як не ламало його життя, завжди залишався відданий своїм переконанням, своєму народу, національній ідеї, намагався якомога вище піднести та зберегти свою рідну мову, культуру. За це й був на десятиліття викреслений зі списку українських письменників та відомих діячів у радянські роки.

Літературно-критичні статті науковця є свідченням і його широкої ерудиції, й разом з тим – чіткої громадянської позиції. У них прочитується не лише думка про твір чи загалом творчість конкретного письменника чи поета, але й про ставлення до української мови й культури загалом. Такі праці П. Куліша займають помітне місце у парадигмі постання українського літературознавства та фольклористики як наукових галузей гуманітаристики на питоми національній основі. Серед найвідоміших його статей можна назвати такі, як «Дві мови, книжна й народня», «Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті», «Характер и задача украинской критики», «Слово над гробом Шевченка», «Перегляд українських книжок», «Народні оповідання Марка Вовчка», «Об отношении малороссийской словесности к общерусской», «Передне слово до громади (погляд на українську словесність)» та багато інших. Ознайомившись із цими статтями загалом, можемо стверджувати, що із них постає досить детальний огляд української літератури, починаючи від І. Котляревського, М. Гоголя та Г. Квітки-Основ'яненка до Марка Вовчка із чіткою позицією автора щодо захисту та піднесення рідного слова.

Як відомо, 20-60-ті роки ХІХ століття в умовах Російської імперії для України та її народу виявилися дуже складним періодом, коли різноманітними Указами та Циркулярами табу було накладено на українську мову, культуру, друковані видання і т. ін. Результатом такої державної політики, окрім іншого, став розгром та арешт кирило-мефодіївців, котрі вбачали майбутнє в об'єднанні слов'янських народів на рівноправній основі. Нові імперські закони підносили й утверджували офіційну мову на всіх рівнях, занедбуючи національну культуру, дарма що, як писав П. Куліш у статті «Дві мови, книжна й народня», «отта словесность, колись монастирська Болгарська, підправлена трошки, ніби нехотя, українським словом, потім академічна, помазана Польщишною, а далі пересажена до столиць і Московською мовою круто замішана – пише собі да й пише, друкує да й друкує, радить да й радить, учить да й учить, судить да й судить, мало вважаючи або й зовсім не вважаючи на мужиків і на їх здорове, голосне, чисте слово» [7, с. 96]. Письменник констатував і щиро шкодував за

тим, що раніше «ніхто не домисливсь, що та ніби делікатна мова віщує смерть рідній словесності», та наголошував на тому, що та імперська влада «силкується – не то в нас, да й на сівері – із людей Руських зробіть людей Російських» [7, с. 96].

Учений уже тоді вбачав небезпеку такої мовної політики та висловив повагу до рідного слова, оскільки, як він зазначив далі, «не будучи бо всенародною, та новокована мова заводить по городах грядки, а по селах грядочки да й сіє на тих грядках і грядочках які хотя чувства і мислі. Щороку ширшають тії посіви, а не з народу беруться для того зернята. Нехай же збагне, хто здужає, чим воно пахне отте протинародне розумове господарство і до якого конца воно простує, розростаючись по Руському мирові і беручи для себе зерня та не з народнього животворного слова!» [7, с. 97]

Проте саме в умовах таких заборон, як протидія, постає і набирає сили національна свідомість народу. Пригнічені особисті та національні почуття викликають жагу до самоствердження, що породжує більш виразні форми ідентичності – ототожнення себе з рідним етносом, його культурою, звичаями, традиціями. Як пише О. Вертій, «заборони українського слова, культури і літератури не просто викликали, а й загострили необхідність звернутися до виробленого упродовж віків запасу народних уявлень про людину і світ, спонукали поставити їх на злобу дня у відповідності з потребами часу і таким чином показати природу духовної самобутності української нації як основу і джерело подальшого розвитку ідентичності української літератури» [2, с. 112].

Характеризуючи культурне життя кінця XVIII – першої половини XIX століття, О. Борзенко серед українського письменства умовно виділяв «дві літературні генерації: просвітницько-сентименталістську й романтичну, які, хай і різною мірою, свідомо чи не завжди свідомо, виявляли свою причетність не лише до творення окремої літератури, але й до накреслення образу новочасного українського життя» [1, с. 4]. Можна сказати, що П. Куліш сконцентрував у собі основні ідеї обох цих генерацій, з перевагою, звичайно ж, романтичної. Як й інші письменники свого часу, він задекларував любов та повагу до своєї

українськості та українства загалом не лише художніми творами (поезією, першим історичним романом «Чорна рада», оповіданнями), але й фольклорно-етнографічною збіркою «Записки о Южной Руси» та літературно-критичними статтями, що написані у тому ж дусі.

Основне завдання романтиків полягало у прагненні дослідити та донести широкій людині знання, які підкреслюють національну самобутність українців і полягають у фіксуванні моральних, культурних цінностей, збереженні та переданні наступним поколінням життєвого досвіду предків. Суголосними із цим судженням є слова М. Яценка: «На відміну від переважної екстравертності просвітницького реалізму, що замикав психологічну діяльність героїв на зовнішній світ, романтики зосередили увагу на розкритті внутрішнього життя людини (принцип інтравертності), що призвело до перевероту в пізнанні психології особистості» [12, с. 284].

Уперше погляди тогочасної інтелігенції, в тому числі й письменників, майже повністю були спрямовані на українську «провінцію», «маленьку Італію», як її називали петербурзькі художники, її народ, культуру, котру опоетизовували, часто бачили в ній «рай», крізь «шпарки» якого (як нотки реалізму) просвічувалося «пекло». У цей час, як написав вищезгаданий автор, «правомірно говорити про бажання дистанціюватися від попереднього етапу українського історичного буття як такого, що позначений суттєвими помилками, одна з яких – нехтування народною темою як питомо українською» [12, с. 284]. Таке «дистанціювання» й зумовило в розвитку літератури й літературної критики постання доби, коли, за словами О. Галича, «почали руйнуватися усталені класицистичні канони й окреслюватися певні кроки в напрямку до нового, кращого розуміння природи й призначення словесного мистецтва» [3, с. 62].

Україна стала жити своїм духовним життям без державності та «царства», і література у цьому новому бутті посіла почесне місце. Стосовно того, що наша література мала стати українською не лише за мовою написання, але й за духом, за відображенням світоглядних основ власного народу, П. Куліш

наголошував: «Що с того за користь буде, що ми Українських книжок наплодимо, да Вкраїнського духу с книжок не роспустимо? Не честь нам, не подоба чужими тропами ходити; треба нам свій путь до Парнасу прокладувати» [7, с. 100]. І хоч у художній спадщині відомих тогочасних українських письменників-класиків першої половини ХІХ століття (М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша та ін.) є твори й російською мовою, проте вони найчастіше містять цікаві відомості про Україну, чимало перфектних українізмів й акумулюють в собі унікальну інформацію про українців як народ-націю зі своєю самобутньою культурою в умовах великоросійського царства. Варто наголосити, що такі твори (окрім М. Гоголя) не стали визначальними у доробку цих письменників. Визнання їм принесли саме твори українською мовою.

Вважаючи саме рідну мову головним інструментом письменника, П. Куліш у статті «Об отношении малороссийской словесности к общерусской», яка є дуже неоднозначною серед його теоретичних студій, захоплюється Квітиною «Марусею» й слушно говорить про те, що художній твір, написаний не рідною автору мовою або перекладений, не може так зачепити емоційно, торкнутися серця читача (в цьому також, навіть у теоретичній, здавалося б, праці проявляються кордо центричні ідеї вченого), адже, як відомо, до цієї повісті Г. Квітка-Основ'яненко також писав твори російською мовою, які, проте, не принесли йому такої слави: «Замечателен этот факт и нам нельзя на нём не остановиться, что один и тот же писатель, произведя на читателей неотразимое впечатление малороссийским языком, оставлен ими без внимания на великорусском. Здесь мы видим доказательство, какая тесная связь существует между языком и творящею фантазией писателя и в какой слабой степени передаёт язык другого народа понятия, которые выработались не у него и составляют чужую собственность. Как в песне музыка, так в книге язык есть существенная часть изящного произведения, без которой поэт не вполне действует на душу читателя» [8, с. 469]. Пізніше у статті, приуроченій спеціально Квітиним повістям («Григорій Квітка

(Основ'яненко) і його повісті (Слово на новий виход Квітчиних повістей))» учений, протиставляючи російськомовні та україномовні повісті Г. Квітки-Основ'яненка, справедливо надає перевагу написаним рідною мовою (додамо – ще й на рідному діалекті), вже тоді заявивши, що саме вони принесли Квітці славу письменника вже у зрілому віці, «бо хто ж тепер стане читати його недорік “Халявських” та “Столбикових” і всякі інші оповідання іноязичною мовою? Не його була мова, – не дала ж вона йому й серцем до серця промовляти. Бо до чужого не заговориш так, як до рідного, і чужим язиком не досягнеш до чужого серця» [6, с. 496].

П. Куліш відкрито заперечує загальнодержавність російської мови та думку про непридатність української (як стверджували тоді російські письменники, – «наречия») для написання високохудожніх творів: «Нам очень добродушно советуют (тут письменник виявився дуже толерантним – *Ж. Янковська*) оставить разработку малороссийского языка посредством художественных созданий, но это советуют люди, не имеющие понятия о том, какое влияние имеет высокоразвитая сила и красота родного слова на нравственное, а вместе с тем и на вещественное благосостояние целого племени» [8, с. 474].

Надзвичайно шанував і надавав великого значення П. Куліш творчості Т. Шевченка. Дуже високо письменник оцінював його досконале володіння українським словом, особливо поетичним. Про це багато писав і згадував, а у статті «Передне слово до громади (Погляд на українську словесность))» наголосив: «Розпочав нам Шевченко довгу і широку, справді вже рідну пісню, – пішла луна по всій Україні. І не все ж голос його понад Дніпром-Славутом розлягався: ось уже й на його віку почали озиватись голоснії речі не з того, то з іншого кінця рідного краю» [9, с. 505].

Як не дивно, але в умовах, як було зазначено, тотальних утисків та заборон у той час постає нова українська література, з'являються високохудожні твори, якими захоплюється П. Куліш і які увійшли в золотий фонд української літературної класики. Не можна залишити поза увагою його

відгук «Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги “Народні оповідання Марка Вовчка”» на прозові твори зазначеної у назві авторки, де він пише: «Прелесть языка в этих рассказах дивная! Казалось, после Шевченка нечего было требовать больше от малороссийского языка, но г. Марко Вовчок рассыпал в своих рассказах такие богатства родного слова, что, я уверен, сам Шевченко придёт в изумление» [5, с. 482–483]. Це була неабияка похвала із уст П. Куліша, а на такі похвали, як відомо, він був не вельми щедрий. До того ж, як відомо, для самої Марії Вілінської українська мова з дитячих років не була рідною. Вона вивчила її уже в досить зрілому віці, свідомо. Сучасники згадують, що найвищою оцінкою у відношенні письменника до мови та культури народу (зараз ми це назвали б фольклоризмом) було, коли П. Куліш називав кого етнографом. Про Марка Вовчка він написав так: «Автор трудился как этнограф, но в этнографии оказался поэтом» [5, с. 483].

Як можемо помітити, часто П. Куліш пише свої відгуки на українські художні твори російською мовою. Можемо припустити, що робить він це, звичайно ж, не з метою показати своє знання цієї мови або, тим більше, схилитися перед нею як перед великодержавною. Справа в тому що теоретичні засади українського літературознавства ще тільки закладалися. Окрім того, очевидно, було й бажання, аби його розмисли про українську літературу були прочитані й почуті російськими критиками. Він намагався й до них донести думки про високу вартісність рідної мови, культури, їх рівноправність серед інших слов'янських народів. Але є у нього статті та рецензії вже у той час написані й українською мовою. Наприклад, у статті «Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті (Слово на новий виход Квітчиних повістей)» вчений, стверджуючи рівноправність усіх мов і культур, зосібна, наголошуючи на слов'янських, зазначає: «Отсе ж не дурно оживають національності: се народи заявляють перед світом своє право на духовне господарство поруч із іншими народами» [6, с. 488].

Суголосно із П. Кульшем, відкидаючи будь-яке схилення перед іноземщиною, О. Бодянський у своїй магістерській дисертації «О народной поэзии славянских племён» фактично запрограмував шлях й української гуманітаристики, зазначаючи: «Минула вже пора звабних ідей космополітизму [...]. Минула вже пора мавпування [...]. Ні, в теперішній час [...] всякий народ хоче залишатися тим, чим він є, чим він може стати [...], хоче бути собою, жити своїм корінним життям, мислити своєю головою, відчувати своїм серцем, бажати своєю волею» [Цит. за вид.: 4, с. 24]. Беззаперечно, ці слова не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Отже, можемо стверджувати, що коли зібрати до купи думки П. Куліша про рідну мову, культуру, стосовно творчості й окремих творів сучасних йому письменників (що, звичайно, у студії такого обсягу в повній мірі зробити неможливо), то матимемо справжній маніфест українськості в умовах царизму, бездержавності, чому і сьогодні, маючи державність, можемо повчитися. Тому в результаті студіювання поставленої проблеми висновуємо думку, що, живучи та працюючи в умовах імперської цензури, П. Куліш завжди був ревним захисником рідної мови, культури, національних інтересів українців. Такі погляди широко представлені в його літературно-критичних працях, являючи собою фактично підґрунтя для основного аналізованого матеріалу. Зрештою, це він ствердив усім своїм життям і, в тому числі, художньою творчістю.

Література:

1. Борзенко О. Сентиментальна провінція: Нова українська література на етапі становлення. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. 322 с.
2. Вертій О. Народні джерела національної самобутності української літератури 70-90-х років XIX століття: монографія. Суми: Собор, 2005. 486 с.
3. Галич О. Теорія літератури / О. Галич, В. Назарець, В. Васильєв. К.: Либідь, 2001. 488 с.
4. Дей О. Фольклористична діяльність Осипа та Федора Бодянських. *Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських*. К.: Наукова думка, 1978. С. 13–52.
5. Куліш П. Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання Марка Вовчка». *Твори в двох томах. Том другий*. К.: Дніпро, 1989. С. 477–484.
6. Куліш П. Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті (Слово на новий виход Квітчиних повістей). *Твори в двох томах. Том другий*. К.: Дніпро, 1989. С. 488–504.
7. Куліш П. Дві мови, книжна й народня. *Науково-педагогічна спадщина: вибрані твори*. Умань, 2008. С. 91–101.

8. Кулиш П. Об отношении молороссийской словесности к общерусской (Эпилог к Чёрной раде). *Твори в двох томах. Том другий*. К.: Дніпро, 1989. С. 458–476.
9. Кулиш П. Передне слово до громади (Погляд на українську словесність). *Твори в двох томах. Том другий*. К.: Дніпро, 1989. С. 504–512.
10. Янковська Ж. Фольклоризм української романтичної прози: монографія. Львів: НВФ «Українські технології», 2016. – 610 с.
11. Янковська Ж. Фольклористична діяльність Пантелеймона Куліша: монографія. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2007. 182 с.
12. Яценко М. Романтизм. *Історія української літератури XIX ст. У 2 кн., кн. 1*. К.: Либідь, 2005. 656 с.

References:

1. Borzenko O. Sentymentalna provintsia: Nova ukrainska literatura na etapi stanovlennia. Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina, 2006. 322 s.
2. Vertii O. Narodni dzherela natsionalnoi samobutnosti ukrainskoi literatury 70-90-kh rokiv XIX stolittia: monografiia. Sumy: Sobor, 2005. 486 s.
3. Halych O. Teoriia literatury / O. Halych, V. Nazarets, V. Vasyliiev. K.: Lybid, 2001. 488 s.
4. Dei O. Folklorystychna diialnist Osypa ta Fedora Bodiianskykh. *Ukrainski narodni pisni v zapysakh Osypa ta Fedora Bodiianskykh*. K.: Naukova dumka, 1978. S. 13–52.
5. Kulish P. Vzgliad na malorosiiskuiu slovesnost po sluchaiu vyhoda v svet knigi «Narodni opovidannia Marka Vovchka». *Tvory v dvokh tomakh. Tom drugyi*. K.: Dnipro, 1989. S. 477–484.
6. Kulish P. Hryhorii Kvitka (Osnovianenko) i yoho povisti (Slovo na novyi vykhod Kvitchynykh povistei). *Tvory v dvokh tomakh. Tom druhyi*. K.: Dnipro, 1989. S. 488–504.
7. Kulish P. Dvi movy, knyzhna i narodnia. *Naukovo-pedahohichna spadshchyna: vybrani tvory*. Uman, 2008. S. 91–101.
8. Kulish P. Ob otnoshenii malorossiiskoi slovesnosti k obscherusskoi (Epilog k Chornoii rade). *Tvory v dvokh tomakh. Tom druhyi*. K.: Dnipro, 1989. S. 458–476.
9. Kulish P. Perednie slovo do hromady (Pohliad na ukrainsku slovesnost). *Tvory v dvokh tomakh. Tom druhyi*. K.: Dnipro, 1989. S. 504–512.
10. Yankovska Zh. Folklorystychna diialnist Panteleimona Kulisha: monografiia. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnogo universytetu «Ostrozka akademiia», 2007. 182 s.
11. Yankovska Zh. Folklorizm ukrainskoi romantychnoi prozy: monografiia. Lviv: NVF «Ukrainski tekhnolohii», 2016. – 610 s.
12. Yatsenko M. Romantyzm. *Istoriia ukrainskoi literatury XIX st. U 2 kn., kn. 1*. K.: Lybid, 2005. 656 s.